

International
**SOCIAL SCIENCES
STUDIES JOURNAL**

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:33
sssjournal.com

pp.2132-2139
ISSN:2587-1587

2019
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 14/03/2019 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 28/04/2019
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 28.04.2019

SİVİL İTAATSIZLIĞIN MEŞRULUĞU ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN INVESTIGATION ON LEGALITY OF CIVIL DISOBEDIENCE

Filiz YEŞİLTEPE ŞANVER

YL Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, fyesiltepe@gmail.com

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1420>

Reference : Yeşiltepe Şanver, F. (2019). "Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu Üzerine Bir İnceleme", International Social Sciences Studies Journal, 5(33): 2132-2139.

ÖZ

Bu çalışmada, sivil itaatsizliğin nasıl bir hukuk düzeninde ortaya çıkabileceği ele alınmış, kavrama yönelik farklı tanımlar göz önüne alınarak sivil itaatsizliğin unsurları tartışılmıştır. Sivil itaatsizlik kavramının meşruluğu sorunu Rawls'un gerekçeleri bağlamında incelenmiştir. Sivil itaatsizlik, demokratik bir yönetim biçiminde ve hukuk düzeninin olduğu toplum için söz konusu edilebilir. Sivil itaatsiz hukuk düzeni içerisindeki tekil bir adaletsizliğe karşı çıkar, yasayı ihlal ederken şiddet kullanmaz. Sivil itaatsizlik eylemi hukuk düzenini kökten değiştirme amacıyla değildir. Tam aksine hukuk düzenindeki eksikliği ya da haksızlığı düzeltme amaçlıdır. Bir sivil itaatsizliğin meşru olabilmesi için şiddet içermemesi, tekil bir haksızlığa karşı olması, eylemin aleni ve açık olması, mevcut düzeni değil düzen içindeki tekil bir haksızlığı hedef alınması ve gerçekleşen eylemin sonucundaki cezaya katlanılması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Sivil itaatsizlik, pasif direniş, meşruluk

ABSTRACT

In this study, it is discussed how civil disobedience can occur in a legal order and the elements of civil disobedience are discussed by considering different definitions for understanding. The question of the legitimacy of the concept of civil disobedience was examined in the context of the justifications of Rawls. Civil disobedience can be considered in the form of a democratic administration and a society of law. He opposes a singular injustice within the civil disobedient legal order, does not use violence while violating the law. The act of civil disobedience is not intended to fundamentally change the legal order. On the contrary, it aims to correct the lack of law or injustice. For a civil disobedience to be legitimate, it should be free from violence, against a single injustice, a clear and open action, not a current order, but a single injustice in order, and a punishment as a result of the action taken.

Keywords: Civil Disobedience, Nonviolent Resistance, Legitimacy.

1. GİRİŞ

Demokratik yönetim biçimlerinin temel unsurlarından biri yasaların toplumun isteklerine ve ihtiyaçlarına göre değiştirilebilir olmasıdır. Değişen zaman ve koşullar yasaların esnek ve değiştirilebilir olmasını gerektirebilir. Sivil toplumun çağın gerekleri karşısında adil olmayan yasayı ya da yasaları değiştirme talebi çok çeşitli eylemler aracılığıyla gerçekleşir. Bu taleplerini yasal sınırlar içerisinde yazılı veya sözlü olarak yetkili mercilere (iktidar sahipleri veya parlamento) iletebilir ya da yargı yoluna başvurabilirler. Yasal sınırlar içerisinde yapılmış eylemlerden sonuç alınmazsa sivil toplum kamuoyunun dikkatini çekecek eylemlere başvurabilir. Bu çalışmada ele alınacak olan sivil itaatsizlik de kamuoyunda farkındalık yaratacak eylemlerin bir türüdür.

Baskıya ya da adil olmayan yasaya karşı farklı eylem ve direnme yöntemlerinden bahsetmek mümkündür. Yönetilenler haksızlıklar ve adaletsizlikler karşısında aktif direnme yolunu seçebilecekleri gibi pasif bir direnme şeklini de seçebilirler. Aktif ve pasif direnme şekillerinin ortak özelliği, hepsinin birer politik

eylem biçimi olmasıdır. Devrim, isyan, ayaklanma, ihtilal gibi kavramlar aktif direnme biçimlerine karşılık gelirken, sivil itaatsizlik bir pasif direnme şeklidir. Sivil itaatsizlik kişisel kazanç, kızgınlık, fikri çatışmalar ya da çılgınlıktan kaynaklanan sıradan yasadışı eylemlerden farklıdır. Peki, sivil itaatsizliğin politik eylem biçimleri arasında ayırt edici özelliği nedir?

Aktif direnmenin radikal sonuçları ve amaçları vardır. Yeni bir siyasi rejimi zor kullanarak kurmak, meşru iktidarı zor kullanarak devirmek, zorba yöneticiyi ortadan kaldırmak aktif direnmenin radikal özellikleridir. Aktif direnmeden farklı olarak sivil itaatsizlik bu tür köktenci amaçlarla hareket etmemektedir. Dworkin sivil itaatsizliği, kendilerini toplumdaki mutlak bir şekilde soyutlamamış insanların faaliyetleriyle ilgili bir kavram olarak görür. Ona göre sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştirenler kendilerini toplumun dışında görmezler, hükümetin ve politik birliğin meşruiyetini kabul ederler (Dworkin, 2014, s. 147). Sivil itaatsizlik sistemi tümüyle değiştirme amacıyla olmamasıyla aktif direnmeden farklılaşmaktadır. Bu farklılık sivil itaatsizliği farklı bir siyasi, hukuki ve felsefi bir konu haline getirmektedir.

Toplumsal sözleşme teorisi bağlamında, demokratik bir anayasa kabul edildiğinde bu anayasanın herkesçe veya en azından çoğunluk tarafından kabul edildiği varsayılır. Anayasal demokrasi, adil kurumların varlığını tesis eder. Rawls'a göre, adil bir anayasayı ve onun faydalarını kabul ettiğimizde; büyük çoğunluğun kabul ettiği ve çıkardığı yasaya uymak sorumluluğumuz ve doğal ödevimizdir (Rawls, The Justification of Civil Disobedience, 1996, s. 260). Fakat anayasanın adil olması bu anayasa altında çıkarılan yasaların adil olduğunu garantilemez. Bu durumda uymak zorunda olunan yasanın adil olması veya olmaması ona uyma sorumluluğunu değiştirecek midir? Rawls'a göre, çoğunluğun kabul ettiği yasaya uymak gibi bir sorumluluğumuz ve ödevimiz olsa da, çoğunluğun çıkardığı yasanın kendisini adil görmek zorunda değiliz. Eğer bu yasa adil değilse onu adil olarak görme sorumluluğu ve ödevi yoktur (Rawls, The Justification of Civil Disobedience, 1996, s. 260). Çoğunluğun kabul ettiği ve çıkardığı yasalar adaletin unsurlarını taşıyorsa, yurttaş veya yurttaşlar sivil itaatsizliği yolunu düşünebilirler. Çoğunluğun haksız kararlarını kayıtsız şartsız kabul etmek, haksızlıklarına onay vermek anlamına geleceğinden soruludur.

Bu çalışmada, öncelikle sivil itaatsizliğin nasıl bir hukuk düzeninde ortaya çıkabileceği konusu incelenecek, sonra kavrama yönelik farklı tanımlar göz önüne alınarak ve bu tanımlar çerçevesinde ortak olarak belirlenen sivil itaatsizliğin unsurları irdelenerek tartışılacaktır. Son olarak da sivil itaatsizlik kavramının meşruluğu sorunu Rawls'un gerekçeleri bağlamında incelenecektir.

2. Sivil İtaatsizlik Nasıl Bir Hukuk Düzeninde Ortaya Çıkar?

Sivil itaatsizlik ancak demokratik bir hukuk devletinde geçerlidir. Diktatörlük rejimlerinde sivil itaatsizliğin karşılığı isyan ya da başkaldırı olacaktır. İsyân, bir yasaya karşı değil sistemin bütününe karşı yapılır. Sivil itaatsizlik eylemcisi sistemin bütününe hedef almaz, sadece adil olmadığını düşündüğü bir yasayı ya da hükümet politikasını hedef alır. Sivil itaatsizlik düzeni kökten değiştirmek amacıyla yapılan bir eylem değildir. Hukuk düzeni içerisinde ortaya çıkan tekil bir haksızlığın giderilmesi veya ortadan kaldırılması için gerçekleştirilen bir eylemdir. Demokratik yönetim biçiminin olduğu bir devlette adil bir anayasanın olduğunu kabul edelim. Bu anayasanın adil olması ona bağlı olarak daha sonra çoğunluk tarafından kabul edilen yasaların adil olduğu garantilemez. Sivil itaatsizlik bu yasal hukuki düzende adil olmayan yasaya karşı bir düzeltme eylemi olarak düşünülebilir.

Sivil itaatsizliğin yurttaşların, yasayla ilişkileri ve dolayısıyla birbirleriyle olan ilişkilerini yeniden düşünmelerini sağlayan bir araç olarak düzeltici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Hans Saner, demokrasilerin aynı düzeyde adil olamayacağını, çöküş, kriz, çürüme vb. evreleri olabileceğini söyler (Saner, 2014, s. 174). Saner çöküş süreci içindeki demokrasilerde itaatsizliğin düzeltici etkisinin sistemin genelini değiştireceğini iddia eder (Saner, 2014, s. 174-178). Fakat bu durumda yapılan eylem sivil itaatsizlik eylemi olmaktan uzaklaşacaktır. Çünkü sivil itaatsizliğin belirgin unsurlarından biri sistemin bütününe hedef almayı tekil haksızlıklara karşı yapılmasıdır. Saner'in iddiası göz önüne alınırsa bütün şiddet içermeyen eylemleri sivil itaatsizlik olarak nitelendirmek gibi durumla karşı karşıya kalınır. Burada tartışılan teori çöküş sürecindeki demokrasileri değil, adil bir toplumda normal işleyen demokratik bir yönetimde çıkabilecek aksaklıklar ve haksızlıkları düzeltmeyi ifade eder.

Habermas'a göre sivil itaatsizlik olayı bir bütün olarak işler haldeki hukuk devletinde söz konusudur ve sivil itaatsizlik eylemine kalkışan birey, direniş savaşılarından farklı olarak, var olan düzenin demokratik yasallığını kabul eder (Habermas, 2014, s. 131-132). Habermas hukuk devletini tamamlanmış bir yapı olarak görmez; tam aksine tarihsel süreç içinde yanlışlar, direnişler ve yenilgiler tarafından şekillenen bir süreç olarak görür (Habermas, 2014, s. 132). Hukuk devleti tamamlanmış bir yapı olmamalıdır, günümüzde hızla gelişen ve değişen teknoloji yeni kurallar, sorumluluklar ve ödevler gerektirmektedir. Mevcut yasalar

bu değişim karşısında yetersiz kalmakta hatta geçmişte adil olabilen bazı yasalar mevcut durumda adaletsizliklere yol açabilmektedir. Bu nedenle Habermas'ın da dile getirdiği gibi sivil itaatsizlik, hukuk düzenindeki yasa teklifi görüşmelerinin birkaç kez tekrarlanması, yasalara karşı yargı yolunun açık olması gibi içsel düzeltme mekanizmalarından biri gibi görülmelidir (Habermas, 2014, s. 132-133). Rawls'a göre de sivil itaatsizlik teorisi genel anlamda adil olan toplumlar için geçerlidir ve adil bir durumun ön şartı da demokratik bir yönetim biçiminin varlığıdır (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 55-56).

Yukardaki tartışmada anlaşılacağı üzere sivil itaatsizlik demokratik yönetim biçiminin olduğu adil toplumlarda geçerlidir. Bu durumda cevaplanması gereken soru; adil hukuk düzeninin nasıl ortaya çıkacağı ya da nasıl mümkün olacağıdır. Mutlak anlamda adil olan bir hukuk düzeni ancak bir ütopya olabilir. Fakat genel anlamda adil bir hukuk düzeninin tüm yurttaşların üzerinde anlaştığı genel kurallar doğrultusunda oluşturulduğu kabul edilebilir. Böyle bir hukuk düzeninde ortaya çıkabilecek aksaklıklar, adaletsizlikler vb. durumlar ek denetim mekanizmalarına gereksinim duyar. Sivil itaatsizlik bu mekanizmalardan biri olarak iş görecektir. Adil bir toplumun nasıl oluşturulacağına dair farklı görüşlerin olduğu söylenebilir. Rawls, orijinal pozisyondaki¹ insanların bir cehalet perdesi ardında seçecekleri adalet ilkeleri doğrultusunda adil bir toplumun kurulabileceğini (Rawls, Bir Adalet Teorisi (Çev. Vedat Ahsen Coşar), 2017, s. 40-41) iddia eder. Arendt ise sivil itaatsizliğin Amerika'ya özgü bir olay olduğunu iddia eder. Amerika'nın yatay bir sözleşme temelinde kurulduğunu yani insanların kendi aralarında anlaştıktan sonra bu anlaşmanın koşullarına uygun bir devlet oluşturduklarını ve bu devletin farklılık ilkesini kabul ettiğini söyleyerek (Arendt, 2014, s. 113) gerekçelendirir.

3. SİVİL İTAATSİZLİĞE YÖNELİK TANIMLAR

Sivil itaatsizliğe yönelik yapılan tanımlar ortak nitelikler barındırmalarının yanında bazı hususlarda farklılaşabilmektedir. Literatüre bakıldığında sivil itaatsizliğin dar, geniş ve baskın tanım (Ökçesiz, 1994, s. 108) olmak üzere üç sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Bu sınıflamalar sivil itaatsizliği belirleyen unsurların farklılığı göz önüne alınarak yapılmıştır. Baskın tanım olarak Hugo Adam Bedau ve John Rawls'un tanımları incelendiğinde, sivil itaatsizliğin unsurları; yasaya aykırılık, kamuya açıklık, şiddetsizlik, vicdanilik ve siyasilik olarak belirlenebilir. Bu unsurlara sivil itaatsizin eyleminin sonuçlarına katlanması eklendiğinde dar tanım kümesine ulaşılabilir. Geniş tanım dar tanıma karşıt olarak fazla olan unsurları sınırlandırmıştır. Zira sivil itaatsizliği belirleyen unsurların sayısı arttıkça yapılan eylemlerin sivil itaatsizlik olarak adlandırılması olanaksızlaşacaktır (Ökçesiz, 1994, s. 108). Geniş tanım sınıfında sivil itaatsizliğin unsurları; hukuk kuralının bilinçli çiğnenmesi, eylemcinin özel türdeki motivasyonu, kamuya açıklık ve sisteme karşı olmaması (Ökçesiz, 1994, s. 108-109) olarak sayılabilir.

Genel kabul gören ve üzerinde güncel tartışmaların devam ettiği baskın tanımıcılardan Hugo Adam Bedau'ya göre kamusal, şiddetsiz, vicdana dayalı, kamuya açık ve kanuna aykırı (Ökçesiz, 1994, s. 109) eylemler sivil itaatsizlik eylemidir. John Rawls, Bedau'nun tanımını takip eder ve ona göre sivil itaatsizlik, kamuoyu önünde açık bir şekilde icra edilen, hükümetin politikasında ya da kanunda değişiklik yapılmasını hedefleyen, şiddet içermeyen, vicdani ve yasal olmayan politik bir eylemdir (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 57).

Habermas, Rawls'un yaptığı tanımdan hareketle sivil itaatsizliği, ahlaki olarak gerekçelendirilen kişisel inanç ya da çıkar içermeyen, genel olarak hukuk düzenine karşı değil kurallardan birine ya da birkaçına karşı yapılan iradi ve planlı olan, iradi eylemin bir kural olarak önceden ilan edildiği, kolluk kuvvetlerinin devamını kestirebileceği ve en nihayetinde eylemin yasaya aykırılığının sonuçlarına katlanmaya hazır olunan bir protesto olarak tanımlar (Habermas, 2014, s. 127-128). Habermas'ın yasa ihlalinin sonuçlarına katlanması gerekliliğini vurgulaması bu tanımları dar tanım sınıfına almaktadır.

Arendt'e göre yasayı ihlal eden kişi eyleminden dolayı verilecek cezayı kabule hazır ve hatta hevesli olması sivil itaatsizliğin haklılığını kanıtlar (Arendt, 2014, s. 80). Arendt'in sivil itaatsizlikle ilgili olarak yaptığı bir diğer ayırım ise sivil itaatsizlik savunucusunun sadece bir grubun üyesi olarak ortaya çıktığında sözünü dinletebileceği (Arendt, 2014, s. 83) vurgusudur.

Yukarıda belirtilen tanımlar göz önüne alındığında bir eylemin sivil itaatsizlik olarak nitelendirilmesi için bazı koşulların sağlanmış olması gerekmektedir. Öncelikle belirtilmesi gereken sivil itaatsizlik eylemi sistemin bütününe karşı değil sadece adil olmayan tekil bir yasaya ve kamusal vicdani rahatsız eden haksızlıklara karşı başvuru olan bir yoldur. Elbette böyle bir eyleme başvurmadan önce mevcut yasal yolların tümü denenmiş ve sonuç alınamamış olmalıdır. Burada tartışmalı olan konu, hangi yasaların adil olmadığı

¹ Rawls orijinal pozisyonun farazi bir durum olduğunu eserinde belirtmiştir.

ve ne türden haksızlıklar karşısında bu yönetime başvurulacağıdır. Habermas kişisel inanç ya da çıkar içermeyen (Habermas, 2014, s. 127-128) vurgusu yaparken; Rawls, adalet ilkelerinden eşit özgürlük ve şans eşitliği ilkelerinin ihlalini ve bu ihlalin uzun süre devam etmesini (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 63) sivil itaatsizlik yoluna başvurmak için yeterli görür.

Sivil itaatsizlik diğer aktif direnme eylemlerinden yasanın genelini reddetmemekle farklılaşmaktadır. Ayrıca tekil yasanın ihlalinin getireceği sonuçlara katlanmaya hazır olmak da itaatsizliği aktif direnişten ayırır. Aktif direnişçi sistemin bütünü reddettiği için yıkıcı eylemlere başvuracak ve eylemin hukuki sonuçlarını kabul etmeyecektir. Rawls'a göre militan yasa ihlalinin sonuçlarını üstlenmeye hazır olmadığı için cezadan kurtulmaya çalışır; çünkü böyle bir şey güvenmediği güçlerin eline düşmekten ziyade, reddettiği anayasayı tanımak anlamına gelecektir (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 62). Bu durumda haklı davasını devam ettiren sivil itaatsizin eyleminin sonucunda cezalandırılması ahlaki bakımdan adil midir? Kamuoyunda farkındalık yaratmayı başarmış bir sivil itaatsiz yasayı ihlal etmesinden dolayı mevcut yasal sınırlar içerisinde cezalandırıldığında kamu vicdanında ki rahatsızlık toplumu bu yasaları reddetmeye kadar vardırıran sonuçlara yol açabilir. Habermas, yargıçların sivil itaatsizliğin adli suçlar türünden bir şey olmadığını ifade etmelerini önerir. Ona göre demokratik hukuk devletinin düzeni sivil itaatsizlik olaylarıyla yıkılmaz (Habermas, 2014, s. 135-136).

Herhangi bir yasanın haklı ya da haksız olsun reddedilmesi iktidar erki tarafından elbetteki hoş karşılanmaz. Bu nedenle sivil itaatsizlik eylemcisinin kendini doğru ifade edebilmesi oldukça önemlidir. Kamu vicdanının yasanın içerdiği haksızlığı görmesi ve bu konuda kamuoyunda bir farkındalık yaratması elzendir. Bu nedenle kavramın içerdiği unsurların dikkatlice yerine getirilmesi gerekmektedir. Yasaya karşı yapılacak eylemin barışçıl olması, aleni ve açık olması, önceden kestirilebilir olması, başkalarının özgürlüğüne zarar vermemesi sivil itaatsizliğin haklılığını sağlayacaktır. Arendt'e göre kamuoyundan gizlenerek faaliyetini sürdüren sıradan suçlu ile yasaya karşı oluşunu kamuoyuna açıkça ifade eden sivil itaatsizlik eylemcisi arasında çok fark vardır ve bunu göremeyenler kötü niyetlilerdir (Arendt, 2014, s. 99).

Sivil itaatsizlik gibi yasaya aykırı gerçekleşen bir eylem biçimini teorileştirme çalışmaları itaatsizliğin kurumsallaşması olarak yorumlanabilir. Fakat bu eylemin yasaya aykırı olması, sivil itaatsizliğin ahlaki bakımdan taşıdığı değeri de yok saymamalıdır. Çünkü buradaki yasaya karşı gerçekleşen eylemin amacı anayasal sistemin daha adil ve istikrarlı olmasında yardımcı olmayı içerir.

Bu çalışmada sivil itaatsizliğin baskın tanımından hareketle yasaya aykırı olarak gerçekleşen bir sivil itaatsizlik eyleminin taşınması gereken temel unsurlar aşağıda detaylı bir şekilde incelenecektir.

4. SİVİL İTAATSİZLİĞİN GENEL KABUL GÖREN UNSURLARI

Haksızlıklar karşısında direnme biçimlerini aktif direnme ve pasif direnme olarak sınıflandırılabilir. Sivil itaatsizlik bir pasif direnme biçimidir ve yukarıda belirtilen tanımlamalar doğrultusunda ayırt edici unsurları vardır. Baskın tanımdan hareketle itaatsizlik eylemi, şiddet içermeme, yasadışı olma, sistemin bütününe değil tekil haksızlıkları hedef alma, amacını açıkça ifade etme ve hesaplanabilir olma, toplumun adalet düşüncesine ya da kamusal vicdana bir çağrı niteliği taşıma ve eylemin sonucunda hukuki ve politik sorumluluğu üstlenme gibi unsurları taşımaktadır.

4.1. Sisteme Değil Tekil Bir Yasaya Karşı Çıkma

Sivil itaatsizlik eylemcisini aktif direnişçiden farklı yapan en önemli unsur onun sistemin içinde var olan tekil bir haksızlığı ya da adaletsizliği düzeltmeye çalışmasıdır. Bu anlamda sistemin bütününe kökten değiştirme ya da sistemi yıkma gibi bir güdüsü yoktur. Sivil itaatsizlik literatüründe sıkça verilen iki örnek Sokrates ve Henry D. Thoreau sisteme karşı değil tekil bir duruma karşı çıkmışlardır. Arendt'in belirttiği gibi Sokrates dava esnasında yasalara karşı çıkmamış sadece belirli bir hukuksal hatayı tartışmıştır (Arendt, 2014, s. 85). Platon'un Krito adlı diyalogunda Sokrates, kendisini kaçırmayı teklif eden dostlarını yasanın adına konuşarak reddeder. Bu yasa sayesinde yaşamını sürdürdüğünü şimdiye kadar yasayı onayladığını belirtir. Eğer şimdi kaçacak olursa kendi kendisiyle çelişmiş olacaktır. Çünkü tüm yaşamı boyunca bu yasayı onaylamış ve mahkum olmadan önce hiçbir zaman kaçmayı düşünmemiştir (Platon, 2010, s. 69-77). Sokrates yasaya olan bağlılığı uğruna baldıran zehrini içmiştir. Thoreau² ise köleliğe karşı olduğunu belirtmek amacıyla baş (seçim) vergisini ödemeyi reddetmiş ve bir gece hapis yatmıştır. Harding'e göre Thoreau bir ilke sorunu olduğu için vergi ödememiştir (Harding, 2015, s. 27). Bu iki eylem de tekil olan haksız bir duruma karşı gerçekleşmiştir.

² Thoreau 1846 yılında 20 ile 70 yaş arasındaki her erkeğin ödemeye mecbur olduğu baş vergisini ödemediği için Concord kasabasında tutuklanmıştır. Baş vergisinin aile bireylerinden biri tarafından ödenmesi sonucunda serbest bırakılmıştır.

Rawls'a göre, sivil itaatsizliğin haklı olması için her şeyden önce, haksızlığın giderilmesini sağlayacak gücü elinde bulunduran çoğunluğu iyi niyetle ikna etmeye çalışmaları ve çabaları reddedilmiş olmalıdır. Ayrıca tüm yasal yolların da denenmiş olması gerekir (Rawls, *The Justification of Civil Disobedience*, 1996, s. 262). Rawls sivil itaatsizliğin umutsuz bir eylem olduğunu söyler. Çünkü genel-geçer demokratik süreçler akamete uğradığında son çare olarak başvurulacak bir yoldur ve bu anlamda normal bir siyasi eylem değildir. Sivil itaatsizlik haklı olduğunda, ciddi bir arıza olmuş demektir; yasada vahim bir adaletsizlik olduğu gibi, bu adaletsizliği ortadan kaldırmaya az çok kasten ayak direniliyordur (Rawls, *The Justification of Civil Disobedience*, 1996, s. 262).

4.2. Açıklık ve Hesaplanabilirlik

Sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştiren kişi ya da kişiler gerçekleştirecekleri eylemi kamuoyuna duyurmuş olmalıdırlar. Böylece kolluk kuvvetleri eylemin gelişimini ve sonuçlarını hesaplayabilirler. Bu durum aynı zamanda art niyetli kişilerin eylemi kendi kişisel çıkar ve hırsları için kullanmalarını engellemiş olacaktır. Yapılacak eylemin aleni olması bazı durumlarda hayati riskler barındırabilir. Bu duruma örnek olarak Ronald Dworkin sahibinden kaçan köleyi saklayan kişinin durumunu (Dworkin, 2014, s. 147-148) vermiştir. Kaçan kölenin saklanması için eylemin gizliliği hayati bir öneme sahiptir. Fakat tehlike ortadan kalkınca bu eylemi kamuoyuna açıklamak sivil itaatsizliğin unsuru olarak önem arz etmektedir.

Sivil itaatsizlik bireysel bir eylem türü müdür yoksa kolektif bir eylem türü müdür? Bir bireyin gerçekleştirdiği eylemin sivil itaatsizlik olarak nitelenip nitelendirilmeyeceği tartışma konusudur. Örneğin Hannah Arendt ancak kolektif eylemlerin sivil itaatsizlik sayılabileceğini söyler. Arendt, vicdani ret ve sivil itaatsizlik arasında bir ayrım yaparak, bireysel eylemleri vicdani ret, kolektif eylemleri ise sivil itaatsizlik bağlamında ele almıştır. Arendt'e göre, sivil itaatsizlik bir kimsenin kendi vicdani tutumunu bireysel olarak ortaya koymasını değil, bütün insanlara karşı sorumluluğunu ifade eder (Arendt, 2014, s. 83-84). Ona göre, sahibinden kaçan bir köleyi saklayan bireyin davranışı sivil itaatsizlik olarak anlaşılamaz.

Sivil itaatsizliğin kolektif boyutu merkeze alınır ise sivil itaatsizlik, bireysel vicdanların ortaya koyduğu bir itiraz biçimi olmak yerine yurttaşların yasalarla ve dolayısıyla birbirleriyle olan ilişkilerinin bir gereği olarak belirlenir. Fakat bütün bireysel eylemlerin kişinin ahlaki tutumuyla ilgisi olmayabilir. İktidarı elinde bulunduranlar, çoğunluğun çıkarı uğruna belli bir azınlığa haksızlık yapabilir. Bu durumda çoğunluğun tepki vermemesi anlaşılabilir bir durumdur. Haksızlığa maruz kalan azınlık ise karşılaşabilecekleri yaptırımları göze alamadıklarından sessiz kalabilirler. Bu durumda bir cesur yurttaş ortaya çıkıp şiddet içermeyen bir protesto eylemi ile bu durumu anlatmaya çalıştığında onu adi bir suçlu gibi gösterecek olan iktidar erki haklı mı olacaktır? Bu cesur bireyin davranışı Arendt'e göre, vicdani ret olacaktır. Arendt için, sivil itaatsizlik bireysel ahlaki eylemleri kapsamaması ve kolektif olması bakımından ceza gerektiren bir eylem olmamalıdır. Bu durumda vicdani retçinin eylemi ceza gerektiren bir eylem olacaktır.

4.3. Eylemin Sorumluluğunun ve Hukuki Sonuçlarının Üstlenilmesi

Sivil itaatsizlik hukuk sistemini iyileştirmeye yardımcı bir mekanizma mı olmalı, yoksa yazılı yasanın ihlali anlamında cezai yaptırım gerektiren bir itiraz biçimi mi olmalıdır? Haksız yasayı ihlal eden birey ya da bireyler, eyleminin grektirdiği hukuki sonuçlara katlanırlar. Coşar'a göre sivil itaatsizlik eylemcisi kamuoyunun gözleri önünde olmalıdır. Başından itibaren hedefin, eylemin akışının tespit edilmiş ve açıklanmış olması da öngörüldüğünden, eylemin sonunda hukuki sonuçtan kaçınmak, eylemi inkâr etmek anlamına gelecektir (Coşar, 2014, s. 11). Bir kişi kendisinin de onay verdiği (sözleşme kuramı gereğince) ülkesinin yasasına bile karşı çıkıp yasayı ihlal ediyorsa sonuçlarına katlanmayı da göze almış demektir. Threau'ya göre yasa ihlalcisi bütün sonuçları göze alıyordur, sonuç hapisaneye kapatılmak olsa bile. Devamında hapisaneye girmenin sanıldığı kadar kötü olmadığını, bu durumun iyi niyetli kişilerin dikkatini kötü yasaya çekeceğini ve yasanın değişmesine katkı sağlayacağını ifade eder (Harding, 2015, s. 37). Sivil itaatsizlik eylemcisinin hukuki sorumluluğu üstlenmesi eylemin kamuoyunda samimi algılanmasına yardımcı olacaktır ve kamuoyunda farkındalık yaratmayı kolaylaştıracaktır. Fakat hukuki (cezai) sorumluluk konusunda farklı görüşler de bulunmaktadır. Kimilerine göre haksız bir yasaya karşı meşru düzeyde girişilen bir eylemden dolayı cezalandırmayı kabul etmek doğru değildir (Coşar, 2014, s. 11-12). Rawls ve Dworkin sivil itaatsizlik olaylarında katı olmayan bir cezai takibin uygun olabileceğini düşünürler.

Haksız bir yasaya karşı şiddet içermeyen, aleni yapılan eylemler yasaya aykırı bile olsa, meşru olduğundan ceza gerektirmemelidir. Pozitif hukukçuların yasalar içeriğinden bağımsız olarak kuralına göre yapıldığında geçerli ve bağlayıcıdır (Güriz, 2003, s. 299) düşüncesi, bizi adil olmayan yasaları sorgulamadan itaate zorlayan bir düşüncedir. Sözleşme kuramı bağlamında ortak adalet anlayışına bağlı kalınarak oluşturulan bir adil bir anayasa

ve adil kurumlar yurttaşları bağlayıcıdır. Anayasa adil olsa da daha sonra çıkarılan yasaların adil olmasını garantilemez. Yasanın anayasaya uygunluğu söz konusu olsa bile, içeriği belirlenen ortak adalet anlayışına aykırı ise uyrukları bağlamaz. Bu durumda sivil itaatsizlik eylemcisini bu yasayı ihlal etmesinden dolayı cezalandırmak, ona yapılmış bir haksızlık olacaktır. Fakat yine de sivil itaatsizlik eylemcisi hukuki sonuca katlanmayı göze almalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi bu durum kamuoyunda daha samimi bulunacak ve haksızlığın çoğunluk tarafından fark edilmesini kolaylaştıracaktır.

4.4. Şiddet Dışılık

Aktif direnme biçimini pasif direniş biçimlerinden ayıran temel özellik şiddet kullanımınıdır. Sivil itaatsizliğin ayırt edici temel unsurlarından biri de şiddet içermeyen eylem biçimlerini tercih etmesidir. Sivil itaatsizlik şiddet içermemelidir. Rawls'a göre sivil itaatsizlik insanlara karşı şiddetten kaçınmalıdır. Çünkü insanlara zarar verecek şiddet eylemleri sivil itaatsizliğin çağrı niteliğiyle uyuşmaz. Sivil itaatsizlik vicdani ve derin kanaatleri ifade ettiğinden tehdit etmez (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 63). Örneğin, ücretsiz eğitim hakkı ve eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması için oturma eylemi yapmak bir sivil itaatsizliktir. Ancak bu eylem, art niyetli birileri tarafından çevreye zarar verir ya da başkalarının özgürlüğünü sınırlayacak bir biçimine alırsa sivil itaatsizlik olarak nitelendirilemez.

Sivil itaatsizliğin şiddetsizlik unsurunun en güzel örneği Gandhi'nin uyguladığı ve başarılı olduğu örneklerdir. Haksız bir durumu şiddete başvurarak dile getirmek kamuoyu nezdinde başarı sağlayamayacaktır. Şiddet içeren eylemleri meşru kabul etmek mümkün değildir. Bundan dolayı sivil itaatsiz eyleminin meşru kabul edilmesini istiyorsa şiddet içermeyen bir yöntem kullanmak zorundadır. Gandhi'nin başarıyla uyguladığı adına "Satyagraha" adını verdiği yöntem aynı zamanda gücü de ifade ediyordu. Zira *Satyagraha*'nın kelime kökü "ruh gücü" veya "hakikatin gücü" (Gandhi, 2015, s. 90) anlamındadır.

Gandhi "Satyagraha" teorisini Pasif Direniş'ten ayırmıştır çünkü Pasif Direniş zayıfların kullandığı bir silahtır ve amaçları uğruna şiddet kullanmayı reddetmezler. Oysa Satyagraha her türlü şiddeti reddeder ve bu şiddet karşılığı Satyagraha'nın gücünün göstergesidir (Gandhi, 2015, s. 90). Gandhi'ye göre sivil direnişçiyi sıradan kanun ihlalcisinden ayırt eden şey; sıradan kanun ihlalcisinin kanunu gizli olarak ihlal etmesi ve cezadan kaçmasıdır. Oysa sivil direnişçi kanunlara toplumun yararına olduğu inancıyla bağlıdır ve nadir durumlarda adil olmadığına inandığı yasayı bir onur sorunu olarak gördüğü için ihlal eder. Bu ihlalin sonucunda verilecek cezaya da sessizce katlanır (Gandhi, 2015, s. 91).

Rawls'a göre sivil itaatsizlik kanunu çiğner ancak hukuka olan sadakatinden eylemi şiddet içermez. Tamamen açık ve şiddetsiz olmak kanuna bağlılığın ifadesi olarak algılanacak ve kamu vicdanında samimi bulunacaktır (Rawls, Bir Adalet Teorisi (Çev. Vedat Ahsen Coşar), 2017, s. 394-395). Sivil itaatsizliğin hiçbir şekilde şiddet içermemesi gerektiğini vurgulayan görüşlere karşı olarak Hans Saner, sivil itaatsizliğin demokrasinin genel çerçevesine ve insanlara zarar vermeden düşük düzeyde şiddet kullanabileceğini (Saner, 2014, s. 173) savunur. Yukarıda belirtilen şiddet içermeyen görüşler doğrultusunda Saner'in düşük düzeydeki şiddet savunusunun sivil itaatsizliğin meşruluğuna gölge düşürme ihtimali olacağı düşünülmelidir. Aynı zamanda şiddetin azı çoğu olmaz, şiddete bir kere başvurduğunuzda karşılıklı olarak şiddetin dozu artacak ve istenmeyen sonuçlara yol açacaktır. Bu nedenle sivil itaatsizlik hiçbir durumda az ya da çok şiddete başvurmayan yöntemler kullanılmalıdır.

5. SİVİL İTAATSİZLİĞİN MEŞRULUĞU SORUNU

Sivil itaatsizliğin meşrulaştırılması kapsam bakımından oldukça geniş olduğundan bu çalışmada sadece Rawls'un öne sürdüğü fikirler çerçevesinde bir sınırlama getirilecektir. Rawls teorisini adile yakın bir toplumda ortaya çıkabilecek ciddi haksızlıklarla (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 62) sınırlandırır. Böyle bir toplumda sivil itaatsizliğe neden ihtiyaç duyulur? Rawls böyle bir toplumda itaatsizliğe başvurmanın koşullarını belirleyerek sivil itaatsizliği meşru bir zemine taşır. Sivil itaatsizliğin kötüye kullanılma durumu ya da anarşiye yol açacağı yönündeki itirazlar, sivil itaatsizliğin sınırlarını belirlemeyi gerekli kılmıştır. Rawls itaatsizliğin haklı olacağı durumları iki adalet ilkesinin sınırları içerisinde tartışır. Rawls "Bir Adalet Teorisi" adlı eserinde sözleşme geleneğine uygun olarak bir adalet teorisi oluşturur. Rawls'a göre insanlar orijinal durumda bir araya gelerek bir bilinmezlik perdesi arkasında adalet ilkelerini seçerler. Bu bilinmezlik tülü ardında seçecekleri adalet ilkeleri herkes için adaleti mümkün kılacak ve adile yakın bir toplum oluşturulacaktır. Adil toplumun kurulmasının temel şartı olan ilk ilke herkesin eşit özgürlük hakkına sahip olmasıdır. İkinci ilke ise sosyal ve ekonomik eşitsizliklerle ilgilidir (Rawls, Bir Adalet Teorisi (Çev. Vedat Ahsen Coşar), 2017, s. 90). Rawls'a göre, bu ilkelerin ihlal edilmesi sivil itaatsizlik eyleminin meşru olarak nitelendirilmesini garantiler (Rawls, The Justification of Civil Disobedience, 1996, s. 260).

Rawls'a göre yukarıda belirtilen adaletin iki ilkesinin bariz biçimde ihlal edilmesi, aleni bir haksızlık durumudur ve bu durumda sivil itaatsizliğe başvurulabilir. Çünkü bu iki ilke temel özgürlükleri garanti altına alır. Bu ilkelerin ihlali açıkça özgürlüğün ihlalidir. Örneğin belli bir azınlığın seçme-seçilme hakkı ya da mülkiyet hakkı ihlal ediliyorsa bu durum herkesçe alenen görülebilir. Bu haklar bir yerde yazılı olmasa bile kamuoyunda alenen bilinen ve teslim edilen haklardır (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 62-63). Örnekteki gibi kamunun açıkça görebildiği bariz haksızlıklar karşısında sivil itaatsizlik yolunu başvurulabilir ve bu meşrudur. Rawls'a göre ikinci ilkenin ihlalini tespit etmek daha zor bir durumdur. Çünkü ikinci ilke sosyal ve ekonomik eşitsizliklerle ilgilidir ve bu konuda kamuoyunun adalet anlayışına yapılan çağrılar yeterince aleni ve açık olmayabilir (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 63-64). Bu nedenle sivil itaatsizliğin meşruluğunu garanti eden eşit özgürlük hakkının ihlal edilmesidir.

İkinci ilkenin ihlali durumunda sivil itaatsizin kendini ifade etmesi zor olduğundan eylemin meşruluğu için başka şartların sağlanması gereklidir. Rawls'a göre bu tarz ihlal durumlarında çoğunluk yapılan tüm iyi niyetli çağrılar karşısında sessiz kalmışsa ve tüm yasal yollar denenmiş, sonuç alınamamışsa sivil itaatsizliğin meşru olmasını sağlayan koşullar oluşmuş demektir (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 65). Sivil itaatsizlik eylemi için gerekli olan unsurlar aynı zamanda itaatsizliğin meşru olmasını sağlayan koşullar olarak düşünülebilir. Aksi durumda herkesin sivil itaatsizlik yoluna başvurusu ve eyleminin meşru olduğunu iddia etmesi durumu ortaya çıkabilir. Zira bu sivil itaatsizliğe karşı yapılan en genel eleştirilerden biridir. Bu nedenle bir eylemin sivil itaatsizlik olarak nitelendirilmesi için gerekli tüm koşulların sağlanması elzemdir.

Rawls itaatsizliğin meşru zeminini oluştururken dikkatli davranmış ve ilk ilkenin yani eşit özgürlük hakkının ihlal edildiği duruma uç bir örnek vermiştir. Ona göre adil bir toplum bünyesinde birden fazla azınlık barındırıyor ve bu azınlıkların özgürlük hakkını ihlal ediliyorsa tüm azınlık gruplarının aynı anda sivil itaatsizliğe kalkışması mevcut sistemin bütününe zarar verebilir (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 66). Böyle bir durum isyana yol açabilir veya mevcut anayasal sistemin işleyişini engelleyebilir. O halde tüm azınlıkların haklarının çiğnenmesine kayıtsız mı kalınacak? Rawls azınlık grupları arasında yapılacak politik işbirliğine dikkat çeker. Bütün azınlık grupları bir araya gelerek politik bir anlayış birliği yaratabilirler. Böylece sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştirecek grup herkesin hakkını kullanabileceği şekilde koordine olabilir. Bu durumda sivil itaatsizlik eylemi aşırı boyuta varmamış olur. Aynı zamanda gerçekleşen eylemden dolayı başka insanların zarar görmemesi de sağlanmış olacaktır (Rawls, Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, 2014, s. 66-67). Bu durumda sivil itaatsizliğin meşruluğuna da gölge düşmez. Bu anlamda normal bir siyasi eylem değildir sivil itaatsizlik. Haklı olduğunda, ciddi bir arıza olmuş demektir; yasada vahim bir adaletsizlik olduğu gibi, bu adaletsizliği ortadan kaldırmaya az çok kasten ayak direniliyordur.

Sivil itaatsizlik eylemcisi benzer bir adaletsizliğe uğrayan herkesin aynı şekilde eylemde bulunma hakkı olduğunu kabul etmelidir. Rawls, temel özgürlüklerin uzatılan bir zaman dilimi boyunca sistematik olarak ihlal edilmesinin -toplumsal işbirliği koşullarını bozması anlamında- sivil itaatsizliği meşrulaştıracağını savunur (Rawls, The Justification of Civil Disobedience, 1996, s. 264).

Rawls'un ortak bir adalet duygusunun varlığı konusunda spekülâtif davrandığı, insanları harekete geçiren başka dürtülerin olduğu (servet, çıkar, iktidar arzusu vs.)yönündeki itiraza karşı tatmin edici bir cevap vermemesi teorisinin zayıf yönüdür. Zira Rawls'a göre, bu sorunun yanıtı tahminlere dayanır ve bu minvalde herkesin kendi fikri olur (Rawls, The Justification of Civil Disobedience, 1996, s. 264-265).

Çoğunluğun üzerinde anlaştığı yasaları bireyin ihlal etmesinin meşru zemini olabilir mi? Rawls'un adil toplumu sözleşme ile kurulmuş ve tüm bireylerin üzerinde anlaştığı adalet ilkeleri doğrultusunda anayasa ve yasalar oluşturulmuştur. Böylece çoğunluğun kabul ettiği bu yasaları ya da yasayı ihlal eden bir edim nasıl meşru olacak? Her ne kadar yasa adil ilkeler doğrultusunda oluşturulmuş olsa da yasaları uygulayan kurumlar ciddi haksızlıklara sebebiyet verebilirler. Hans Saner'e göre yasa, bireyi mutlak sonuçları olan eyleme zorluyorsa bu durumda sivil itaatsizlik meşrudur der (Saner, 2014, s. 168).

Sivil itaatsizliğin meşruluk sorununa Habermas da oldukça önem vermiştir. Ona göre pozitif yasaların meşruluk kazanma süreci anayasa için geçerli değildir. Anayasanın geçerliliği pozitif hukukla uyuma bağlı olmayan prensiplere dayanır. Modern anayasal devlet ahlaki olumlamaya gereksinim duyar. Eğer vatandaşlar hukuk düzenine cezalandırılma korkusundan değil de gönüllü olarak itaat ediyorsa o yasa meşrudur. Modern devlet yurttaşlarının benimsedikleri prensipler üzerine kurulmuş ise yasalara itaat bekleyebilirler (Habermas, 2014, s. 129-130).

Sivil itaatsizlik olayı işler haldeki hukuk devletinde söz konusudur. Haklı görülebilecek sivil itaatsizlik olanağı yasayı ihlal eden birey için demokratik hukuk devletinde yasal düzenlemelerin meşru ve haklı olmayabilecekleri gerçekliğinden dolayı ortaya çıkar. Meşruluk ölçütlerinden biri de yasa ihlalcisinin var olan demokratik düzenin yasallığını kabul etmesidir (Habermas, 2014, s. 131-132).

6. SONUÇ

Sivil itaatsizliğe başvurmanın amacı, mevcut haksızlığı ya da adaletsizliği ortadan kaldırmak için yasa uygulayıcısına ya da iktidara ulaşmaktır. Bu amaçla gerçekleşen eylem yasayı ihlal etmek suretiyle gerçekleştirilir. Sivil itaatsizliğin diğer bir amacı ise kamuoyuna seslenebilmektir. Toplumsal hareketin ve kolektif tavrın büyümesi için kamuoyu, itaatsizliğin meşruiyetine ikna edilmeye çalışılmaktadır.

Sivil itaatsizlik, genellikle demokratik bir yönetim biçiminin olduğu adil kabul edilen toplumlarda, hukuk düzeni içerisinde söz konusu olabilecek tekil adaletsizlikler ya da haksızlıklara karşı girişilen, şiddet içermeyen, açıkça ilan edilmiş ve pozitif yasaya aykırı bir eylemdir. Sivil itaatsizlik eylemi bir hukuk düzeni içerisinde gerçekleşebilecek bir eylem olduğundan adaletsiz ya da haksız olan yasanın düzeltilmesi için yasayı ihlal etmek yoluyla gerçekleşen bir edimdir. Fakat sivil itaatsiz yasayı ihlal ederken asla şiddet kullanmaz, başkalarının özgürlüğünü sınırlandırmaz. Sivil itaatsizliği aktif direniş biçimlerinden ya da militan eylemlerden farklı kılan bir diğer unsur, eylemin hukuk düzenini kökten değiştirme amacında olmamasıdır. Sivil itaatsiz içinde yaşadığı hukuk düzenini benimsemiştir ve amacı var olan hukuk düzenindeki eksikliği ya da haksızlığı düzeltmektir. Bunu gerçekleştirmek amacıyla kamu vicdanını etkilemeye ve sesini iktidara duyurmaya çalışır. Sivil itaatsiz şiddet içermeyen yasa karşıtı eylemi-çünkü eylem bir hukuk düzeni içinde gerçekleşir ve bir yasayı ihlal edecektir- sonucunda katlanması gereken cezaya gönüllüdür. En nihayetinde bir eylemin sivil itaatsizlik olarak nitelendirilmesini sağlayan unsurlar aynı zamanda sivil itaatsizliğin meşruluğunu da garantileyecektir. Bu nedenle sivil itaatsizlik eylemlerinin çalışmada dile getirilen unsurlarının hemen hemen hepsini barındırması, amaca ulaşmayı kolaylaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- Arendt, H. (2014). Sivil İtaatsizlik. H. S. Henry David Thoreau içinde, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar) (s. 79-122). İstanbul: Ayrıntı.
- Coşar, Y. (2014). Sivil İtaatsizlik. H. S. Henry David Thoreau içinde, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar) (s. 9-28). İstanbul: Ayrıntı.
- Dworkin, R. (2014). Sivil İtaatsizliğin Etiği Pragmatigi. *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 142-152.
- Gandhi, M. K. (2015). Gandhi ve Sivil İtaatsizlik. H. D. Gandhi içinde, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş* (s. 87-122). İstanbul: Vadi.
- Güriz, A. (2003). *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Siyasal.
- Habermas, J. (2014). Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı. H. S. Henry David Thoreau içinde, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar) (s. 122-144). İstanbul: Ayrıntı.
- Harding, W. (2015). Sivil İtaatsizliğe Giriş. H. D. Mohandas K. Gandhi içinde, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş* (Çev. C. Hakan Arslan - Fatma Ünsal) (s. 27-47). İstanbul: Vadi.
- Ökçesiz, H. (1994). *Sivil İtaatsizlik*. İstanbul: Afa.
- Platon. (2010). *Sokratesin Savunması*. Ankara: Alter.
- Rawls, J. (1996). The Justification of Civil Disobedience. W. S.-A. Frederick Schauer içinde, *The Philosophy Of Law: Classic and Contemporary Readings with Commentary* (s. 259-267). Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, J. (2014). Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı. H. S. Henry David Thoreau içinde, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar) (s. 55-79). İstanbul: Ayrıntı.
- Rawls, J. (2017). *Bir Adalet Teorisi* (Çev. Vedat Ahsen Coşar). Ankara: Phoenix.
- Saner, H. (2014). Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine. H. S. Henry David Thoreau içinde, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* (Çev. Yakup Coşar) (s. 165-182). İstanbul: Ayrıntı.